

Het Knipscheer-orgel in de Laurentiuskerk te Varsseveld

Het Knipscheer-orgel in de Laurentiuskerk te Varsseveld (Gelderland) is recent gerestaureerd door Martin Butter. Op 15 februari jl. was de oplevering. Adviseur Dirk Bakker beschrijft de geschiedenis van het orgel en licht de recente restauratie toe.

Tekst: Dirk Bakker

In maart 1857 ontvangen de kerkvoogden van de Hervormde Gemeente te Varsseveld een brief van de orgelmaker C.F.A. Naber uit Deventer, waarin hij onder meer schrijft: "Ik neem de vrijheid mij beleefdelijk voor het leveren van een orgelwerk zoo als door de WelEdele Heeren aanbesteederen zal worden verlangd, minzaam aan te bevelen. Zedert dertig jaren oefen ik het vak uit als Orgelmaker en heb in dien tijd meerder dan vijftig nieuwe orgels in Nederland afgeleverd (...)."

Helaas voor Naber is het kerkbestuur op dat moment al in contact met de Amsterdamse orgelmaker Hermanus (II) Knipscheer, "Reparateur van het beroemde Haarlemse Orgel". Dat

contact leidt in april 1859 tot een overeenkomst. Zo uitvoerig als Knipscheer in zijn brieven is, zo beknopt is hij in de weergave van het contract en het bestek. Zo zijn diverse specificaties, zoals toonhoogte en winddruk, niet in het contract vermeld. Het orgel, met twee klavieren en zelfstandig pedaal, kost 4600 gulden, met inbegrip van de inname van het oude (eenklaviers) orgel door de orgelmaker. De registers Prestant 8 vt discant op het bovenmanuaal en de Fagot 16 vt op het Pedaal zijn gereserveerd, bedoeld om op een later moment toe te voegen.

"Verheven en welluidend"

Op 4 mei 1860 schrijft Knipscheer dat hij "door ongelukkige toevallen" pas in juni

een begin kan maken met het opstellen van het orgel in de kerk. Omdat de voltooiing van het orgel uitloopt, schrijft Knipscheer dat hij "ter voorkoming uwer ontevredenheid de Prestant 8 vt Discant op het bovenclavier" er nog bijgevoegd heeft, omdat hij dat zeer noodzakelijk acht. In het contract is de windvoorziening omschreven als "een gelijk opgaande blaasbalg met twee pompen, welke achter de orgelkast is geplaatst." De balgen zijn zodanig ruim bemeten dat Knipscheer het oksaal aan de voorzijde van het orgel "een zoogenaamde sprong in de kroonlijst van één voet naar voren laat komen om de blaasbalgen achter het orgel" te kunnen plaatsen.

In september 1860 wordt het orgel

opgeleverd. Op 30 september wordt het gekeurd door Cornelis Alijander Brandts Buijs (1812-1890), organist te Deventer. Hij schrijft onder andere: "Als uitnemend verklaar ik den blaasbalg van nieuwe constructie; een geheel tongwerk stemt men a.p. met als eenmaal voorhanden wind. Het volstemmigste spel met volle werk is altijd rijk aan toevoer van wind." Bij de Bourdon 16 vt merkt hij op: "De toon van dit register is zeer schoon en krachtig, zeldzaam vindt men die zoo rond en vol". Bij de Trompet: "De kracht der toon en de intonatie is zeer goed in dit zoo moeilijk daarte stellen register". En bij de Mixtuur: "Krachtig en frisch, zonder schreeuwerig te zijn". Over de gehele linie roemt Buijs het instrument als "verheven en welluidend". In 1860 komt het Varsseveldse orgel nogmaals in beeld als de kerkvoogden van Winkel eenzelfde orgel bestellen. Dit orgel, met identieke dispositie, maar waarvan de Prestant 8 vt discant op het bovenklavier direct wordt geplaatst, kost vijftig gulden meer dan in Varsseveld.

Werkzaamheden en restauraties

In 1920 voert de orgelmaker Ludwig Schwarze uit Anholt werkzaamheden uit. Hij verwijderd de Quint en Mixtuur ten gunste van een nieuwe Salicionaal

8 vt en Viola di Gamba 8 vt. In 1946 herstelt W. Smits uit Utrecht de dispositie. De in 1920 geplaatste Viola di Gamba wordt als Celeste 8 vt aan het Bovenwerk toegevoegd, de grootste pijpen van de Baarpijp worden tegen de achterzijde opgesteld en pneumatisch bediend.

Orgelbouw Ernst Leeftang uit Apeldoorn voert in 1960 een deelrestauratie uit. Een ingrijpendere restauratie volgt in 1964 door de firma Van den Berg & Wendt te Zwolle/Nijmegen. Het orgel wordt daarbij naar achteren verplaatst. Daardoor blijft er voor de forse magazijnbalg met schepbalgen onvoldoende ruimte over. Mechanieken, ventielen en diverse pijpvoeten worden vernieuwd, de windladen worden van een verende sleepconstructie voorzien. De Salicionaal ruimt het veld, een nieuwe Mixtuur en Quint keren in het orgel terug. Een toegevoegde Quintadeen 8 vt (Bovenwerk) en Fagot 16 vt (Pedaal) worden nieuw vervaardigd. De karakteristieke stempistons verdwijnen.

In 1980 vindt een restauratie plaats door S.F. Blank te Herwijnen onder advies van Klaas Bolt. Hierbij worden mechanieken en registerknoppen gereconstrueerd. De Mixtuur, Quint en

Viola di Gamba worden naar voorbeeld van het orgel van Winkel gereconstrueerd. De ventielen uit 1964 mogen blijven; de windvoorziening wordt vervangen door twee spaanbalgen. Van de Fagot worden alleen de bekera's gehandhaafd.

In 1998 worden de spaanbalgen door Henk van Eeken gerepareerd en aangesloten op een nieuwe windmotor. Tevens worden hij twee luchtbevochtigers in het orgel aangebracht. In 2014 is de toonhoogte $a^1 = 444,5$ Hz bij 20 graden Celsius, bij een winddruk van 66,6 mm Wk (opgave Van Eeken). In 2016 maakt Van Eeken het orgel schoon. Tevens brengt hij twaalf nieuwe metalen conducten aan voor de grootste pijpen van de Baarpijp aan.

In 2020 rapporteert orgeladviseur Aart van Beek onder andere veel doorspraak en bijspraak bij de hogere tonen bij het Hoofdwerk en (in mindere mate) ook bij het Bovenwerk. Ook zijn er lekkages en ongelijkheden bij het houten pijpwerk van de Bourdon 16 vt en de Subbas. Daarnaast constateert hij middels steekproeven een toonhoogte van $a^1 = 444$ Hz op bij 17 graden Celsius. Qua aanspraak en toonvorming signaleert hij flinke onregelmatigheden in de tongwerken.

Willemien Venderbosch

Restauratie Martin Butter

Voorafgaand aan de recente restauratie is het Knipscheer-orgel in Winkel uitvoerig bestudeerd. Het vormde in veel gevallen een onmisbare leidraad. Tijdens de restauratie heeft Martin Butter de volgende werkzaamheden verricht.

Om de door- en bijspraak te verhelpen zijn Liegelind-ringen onder de stokken van het hoofd- en Bovenwerk gelijmd. De toonhoogte van het orgel was bij de oplevering aantoonbaar lager dan de aangetroffen toonhoogte in 1998-2022. Dit was duidelijk te zien bij de grote houten pijpen van de Subbas 16 vt en Bourdon 16 vt, de stemlappen en

Dirk Bakker

Toonhoogte voor de restauratie: stemrollen tot op de steunen uitgerold.

Dirk Bakker

De drie tongwerken van het orgel. V.l.n.r. Trompet, Dulciaan en Fagot.

Willemien Venderbosch

insnijdingen van de frontpijpen, alsmede ingescheurde en ingekorte metalen binnenpijpen. De toonhoogte is nu teruggebracht van 445 naar 438 Hz bij 18 graden Celsius, bij een winddruk van 75 mm Wk. Daartoe zijn alle open metalen pijpen of stemrollen/-lappen verlengd. Voor het verlengen van de metalen pijpen is een legering van 70% lood en 30% tin gebruikt. Bij de kleinste pijpen is een hoger loodgehalte toegepast om bij het stemmen de druk op de

kwetsbare kaken van de kleine pijpen te reduceren. De stoppen van de Subbas 16 vt, Bourdon 16 vt, Roerfluit 8 vt en de Bourdon 8 vt zijn teruggebracht in de buurt van hun oorspronkelijke plaats en van nieuw vilt en leer voorzien. Van de tongwerken is op veel plaatsen de overtollige speling van de stemkrukken in de loden koppen weggenomen. De tongbuigingen zijn waar nodig gecorrigeerd, de klank is geëgaliseerd. De bekens van de Fagot 16 vt zijn

een halve toon verlengd, de tongbuiging is geoptimaliseerd. De grootste Fagotbekers zijn voorzien van een ring van orgelmetaal, die onder aan de beker is gesoldeerd ter voorkoming van inzakken. Waarschijnlijk is het pijpwerk van zowel de Trompet (met "Fransche kelen") als de Dulciaan geleverd door de firma Ibach te Barmen. Diverse ingezakte voetpunten van de grootste frontpijpen zijn vervangen door nieuwe met een dikkere wand met een

hoog tingehalte. De frontpijpen zijn met hulp van vrijwilligers gepoetst.

De aanleg van het registermechaniek van het Pedaal is gecorrigeerd zodat de registertrekkers soepeler bedienbaar zijn. De regels waar de klavieren op rusten waren doorgezakt. Hierdoor liepen de registerwellen van het Pedaal, die tussen de vloer en de klavierregel draaien, onnodig zwaar. De regels zijn ondersteund en de registerwellen beter lopend gemaakt.

Overmatige speling in de roostergaten is door het inlijmen van papierstroken gecorrigeerd. Gescheurde roosters van het hoofd- en Bovenwerk zijn gerepareerd en waar nodig met ribben onder het rooster verstevigd.

De stemvloer van het Bovenwerk is aangevuld om te voorkomen dat er gereedschap of materialen, tussen de stemvloer en het wellenbord van het Bovenwerk op de pijpen van het Hoofdwerk kunnen vallen.

De twee in 1980 aangebrachte spaanbalgen horen duidelijk niet bij het orgel. Om te proberen de windstroom tijdens het spelen wat rustiger te krijgen, zijn er in eerste instantie weer kleppen in het staande windkanaal voor de uitvalkasten gemonteerd. Deze waren in verband met klachten rond de ingebruikneming al in 1980 verwijderd. Omdat het effect van de 'proefkleppen' vrijwel nihil was en de (niet originele) tremulant protesteerde, zijn deze kleppen weer verwijderd en is de bestaande situatie zo gelaten.

Varsseveld, Laurentiuskerk

Bouwer: Hermanus (II) Knipscheer, 1860

Restauratie: Martin Butter, 2023

Hoofdwerk (C-f³)

Prestant	8 vt
Bourdon	16 vt ¹⁾
Roerfluit	8 vt ²⁾
Octaaf	4 vt
Quint	3 vt
Octaaf	2 vt
Cornet D	4 st
Mixtuur B/D	3-6 st
Trompet B/D	8 vt

Bovenwerk

Baarpijp	8 vt
Prestant D	8 vt
Viola di Gamba	8 vt ³⁾
Bourdon	8 vt ²⁾
Prestant	4 vt
Dwarsfluit	4 vt
Gemshoorn	2 vt
Dulciaan	8 vt

Samenstelling vulstemmen

Cornet 4 st					
c ¹	4	2 2/3	2	1 3/5	
Mixtuur 3-6 st					
C				2	1 1/3 1
Fis		2 2/3	2		1 1/3 1
fis ⁰			4	2 2/3	2 1 1/3 1
fis ¹	5 1/3	4		2 2/3	2 1 1/3
c ²	5 1/3	4		2 2/3	2 2
fis ²	8	5 1/3	4	2 2/3	2 2

Pedaal (C-d¹)

Subbas	16 vt
Octaaf	8 vt
Fagot	16 vt

¹⁾ = C-h^o eiken, rest metaal

²⁾ = C-H eiken, rest metaal

³⁾ = C-H gecombineerd met Baarpijp 8 vt

Nevenregisters

Manuaalkoppel
Pedaalkoppel
Tremulant Bovenwerk
Afsluiting Pedaal (buiten gebruik)
Ventiel

Toonhoogte: a¹ = 438 Hz

Winddruk: 75 mm Wk